

ॐ छद्तरव्यपदेशाद्विताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॐ ॥

माण्डूक्योपनिषद्

Mandukyopanishad

1027 (B)

21

14 (6)

1028 (A)

श्री मध्वप्रणीतम्

मंडू

९

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ अथ मंडूकोपनिषद्वाच्यप्रारंभः ॥ पूर्णानंदज्ञानवृत्ति-
स्वरूपेनिसमव्ययं ॥ चतुर्धा सर्वभौक्तारं वंदे विष्णुं परंपदं ॥ १ ॥ मंडूकरूपिणा वर-
णचतुरूपो नारायणस्तुयते ॥ ध्यायेन्नारायणे देवं प्रणवेन समो हितः ॥ २ ॥ मंडू-
करूपी वरुणः स्तुष्टावहरिमव्ययमिति पाद्ये ॥ ओमिक्तं तु यद्वं तदक्षर-
मुदाहृतं ॥ ३ ॥ ओं तमत्रजगद्यस्मात् ओं तस्माद्गवान्हरिः ॥ तदिदं गुणैर्गुणै-
सर्वमित्येव शब्दितं ॥ ४ ॥ भाविभूतभवेत्काले ध्वेकरूपतया हरिः ॥ सर्वानिसिद्ध-
येषां व्याख्योकारस्य कीर्तितेति बृहत्संहितायां ॥ ५ ॥ ॐ मिसा क्रियते यस्मादि-
कोरोसावतः परः ॥ सर्वत्वमिति पूर्णत्वं तन्नान्यस्य हरः कश्चित् ॥ ६ ॥ इति नैगु-
ल्ये ॥ सर्वमोकारेणैव स न्यस्य पूर्णत्वं निवारणं त्रिकालातीतत्वं च तस्यैव ॥ ७ ॥
प्रकृतेरपि त्रिकालातीतत्वं विद्यत इत्यन्यदिति विशेषणं ॥ परमं यो महद्वं

राम

९

तदेव ब्रह्म परमं कवानां ॥ पूर्णमदः पूर्णमिदं इत्यादिषु प्रसिद्धं ब्रह्मणः पूर्णत्व-
मित्याह ॥ सर्वं दत्तं इति ॥ श्री ब्रह्मादिसकलदेवेषु स्थित्वा आदानादिकर्तृत्वायै-
कश्चित्प्रतीयते ॥ जीवानामस्वातंत्र्यदद्रीनात्सोपि स एवेति दर्शयति ॥ अथमा-
त्मा ब्रह्मेति ॥ पूर्णस्तु हरिरेव को नान्यत्पूर्णं कदाचन ॥ चिना च मल्लुति नान्यत्का-
लातीतं परात्मनः ॥ कालश्चेव दिशो वेदाश्च प्रकृत्यात्मान ईरिताः ॥ अभिमानात्तु जी-
वानां न कालातीतता भवेत् ॥ मुक्तानामपि पूर्वत्र कालसंबंध ईरितः ॥ पूर्णत्वं च स-
दा विष्णोः प्रसिद्धं सर्ववेदतः ॥ सौयं विष्णुरमा ब्रह्मा रुद्रा न तादिगः सदा ॥ आदानादनक-
र्तृत्वादात्मा तेषामगोचरः ॥ इति मंडूकरूपी स नूददश्विरुण श्रुतिमिति हरिर्विशेषः ॥ चतुर्धा व-
स्थितो देहपरमात्मा स नातनः ॥ वैश्वानरो जागरितस्थानगो गजवक्रगः ॥ निर्माता वाद्यसं-
वित् जीवानां देते गोचरः ॥ अष्टादशामुखान्यस्य पुमाकाराणि सर्वशः ॥ मध्यमं तु गजा-
कारं चतुर्बाहुः परः परान् ॥ पादौ हस्ति करो हस्ता इति सप्तांग ईरितः ॥ स्थूलान्मो-

मोडः

२

गान्द्रिद्येसः शुभाभुंङ्तेन भाभुभा न॥ विश्वं स्खलं समुद्रिष्टं सर्वगम्यत्वे हेतुतः॥ तत्संबंधी
नरो नोशा द्वैश्वा नरउदाहतः॥ विनायस्तु विश्वस्य ध्यानादेरुजवक्रता॥ तथैव तेजसं ध्याना
तध्यानादिंद्रइंद्रां॥ चतुर्ध्यानाच्चरुद्रुत्तं रुद्र आपजनादेनात्॥ एवभूतगुणोविद्युः चतुरा
त्मापरात्परइति महायोगे॥ जाग्रदृशेन संस्काररूपत्वात् स्वप्नं तु यत्॥ प्रविनिर्कृतं तद्वा
नकारणोत्तं उच्यते इति वरोह॥ सुषुप्तं तु तमा ज्ञेयं हरिं प्राप्य तदा वृतः॥ न कामयेनैव
त पश्ये जीवस्वात्ममो विना॥ कालं च तस्य स्थानस्य पतिः सम्यग्धरिः स्वयं॥ वित्तस्योदृश्ये
धस्मात्तेजसः स्वयं कृधरिः॥ न बाह्यं ज्ञापयेद्यस्मात्सा ज्ञस्तेन जनार्दनः॥ एकी भावं व्रजेतां
च तेन विश्वश्च तेजसः॥ एकी भूतस्ततः प्राज्ञो धनो जीवस्तयो वृतः॥ तन्मात्रस्य सकाल
स्वधनप्रज्ञः प्रदर्शनादिति प्रकाशिकायां॥ आनंदमयः पूर्णानंदः चेतो मुखो ज्ञानस्व
रूपमुखः॥ प्रज्ञानधनइति विपरीतसमासः॥ धनप्रज्ञइति वक्ष्यमाणत्वात्॥ विषय
भोगं विना नंदमात्रं भुक्ता नंदभुगिति विशेषः॥ आनंदमयचेतो मुख सर्वज्ञत्वं सर्वेश्व
रत्वादितुष्टयपिसमं॥ अन्यत्रातिदेशार्थं एकज्ञानंदमयत्वं चेतो मुखत्वं चोक्तं॥ एष

क

नाम

२

चतुरूपआत्मा सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादिलक्षणाः। परमात्मा चतुरूपः सर्वप्राणिशरीरगः॥
विश्वश्चेतैजसप्राज्ञः तुरीयश्चेति कथ्यते। तानिरूपाणि सर्वाणि पूर्णानंदमयानितु। चेतु
र्मुखानि सर्वाणि पूर्णानंदस्वरूपतः। मुखशब्दः सर्वस्य देहस्याप्युपलक्षकः। तथापि मुख
शब्दोऽप्यपूर्णतंसूचये विभोः। ज्ञानस्य मुख्यवाक्किता मुखवाच्यपिसंस्तुत इति मार्कंडेये। पूर्णा
नंदस्वरूपस्य। कीडाभागेन चान्यथा। यथादिसस्य दीपेन न विशेषो स्तिकश्चेति ब्रह्मतेके
प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विद्यते मुने। ब्रह्मदृष्टेनूयतो मंत्रान् प्रमाणं सलिलेश्वरः। अ
त्र श्लोका भवन्तीति चकारैकप्रथकपृथगिति गारुडे। खंडचतुष्टयेऽपि पृथक् पृथक्। प्रभ
वः सर्वभूतानां विष्णुरेव न संशयः। इत्थं सतां निश्चयस्यादन्यथा त्वसतां भवेत्। सर्वस्य
हि प्रणोत्वात्मा एव नारायणः परः। तां स्तेष्टिं बहुधा प्राहुः ज्ञानिनो ज्ञानिनस्तथा। विष्णु
र्विकृतिमायाति महदादिस्वरूपिणी। तत्तद्विविधभूतिस्तस्य स्तेष्टिः प्रोक्ता ह्यपंडितैः। सर्व
यास्वरूपां च केचिदज्ञानाविदुः। अनिकारस्य विन्मात्रस्तेष्टये वा सिद्धे जगत्। उत्स

मांडूको धतइति प्राज्ञाः प्राहु ब्रंहादयो शिवलाः। पूर्णशक्ते कृतो मायां सार्वज्ञात्ममवततः। सर्वदोष
व्यतीतस्य विकारः कुत इष्यते। तस्मादेवाविकारस्य निष्णो रिच्छावशादिदं। यथार्थमेव
संभूतमिति वेदवचो शिवलं॥ केचि कालत एवैतां सृष्टिमाहरको विदः। केचिदुद्वाहं सृष्ट्या
अप्रधानादिति चापुरं। विमूढाः सर्व एवैते यतो नारायणः परः। सर्वकर्ता सर्वशक्तिः ए
क एव न चापरः। प्रधानकालब्रंहे शामुखा सर्वपितृव्याः। तस्यापि निष्णोः सृष्टिं च के
चिदाहुरनैपुणाः। अतस्तस्यैव भोगार्थं क्रीडा र्थं तु निपाश्वितः। सा च क्रीडा स्वभावोऽस्य
कुतो तस्यास्य हाविभोरिति हरिवंशेषु॥१॥ विष्णुस्तुरीयरूपेण द्वादशां तव्यवस्थि
तः। मुक्तानां प्राप्य रूपो सौव्यवहारे न दृश्यते॥ सम्यक्समाहितानां च प्राप्तानां षोडशी
कलाः॥ अपरोक्षदृशा कापितुरीयं दृश्यते पदं॥ अंतर्बहिः सौख्यं च समाधिज्ञानमेव
वच॥ बहिः शब्दादिकं ज्ञानमप्यन्तर्बहिः तथैव च॥ यदा भवति सा वस्त्वाद्युभयज्ञानश
ब्दिता॥ एतत्सर्वं तुरीयेण रूपेण न करो सजः। सर्वज्ञानप्रदश्चापि मुक्तस्यैव तुरीयक इति

राम

३

ब्रह्मांडे॥ अमुक्तस्य तद्वत्तत्वात् तपोऽंशे॥ वाकला मते॥ तुरीयो दृष्ट इत्युक्तो ग्रहणादेरगो-
चरः॥ विना मुक्तिं यतस्ते न व्यवहार्य इतीरिताः॥ जागृदादिप्रवृत्तिस्तु लक्षणं ह्यनुमा-
पकं॥ अलक्षणास्तद्वाहिसदृशं सस्तत् एव वा॥ तत एव ह निर्देश्यः श्रिदानं दैकलक्षणाः
मुक्तस्य सर्वव्यापारहेतुरेव तुरीयकः॥ एकः प्रधान उद्दिष्ट आत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः॥ तदे-
वास्य स्वरूपं यदेकात्म्ये तेन कीर्तितः॥ प्रपंचं देहबंधाख्यं तुरीयं शमयेदतः॥ प्रपंचो यश-
मस्तेन युक्तः स भगवान्प्रभुः॥ निर्दुःख सुखरूपतादिवशाद् श्रुतो श्रुतः॥ अन्यथा प्रप-
यो द्वैतं शमयंतं यतो हरिः॥ अद्वैतस्तेन चोद्दिष्टः तुरीयः पुरुषो नम इति माहात्म्ये॥ अपेक्ष्य समा-
वस्तुमाथाथ्यं द्वित्वमन्य स्वरूपता॥ इणगतामिति धाता श्रुतज्ञानं द्वैतमुच्यते इति महा-
संकल्पे॥ सऽ आत्मा स विज्ञेय इति सोयमात्मा चतुर्थादिति चतुर्धा विभक्त उच्यते॥ उ-
पसंहारार्थं सोयमात्मा अध्यक्षरमिति पृथगारंभात्॥ विश्वादि रूपो यस्तात्मा स विज्ञे-
यो मुमुक्षुभिः॥ निर्विशेषोऽपि भगवान् चतुर्धा समुदीरित इति प्रसये॥ सर्वदुःखानां

मोडः

४

निरुत्तेः कारणभूतः स्तुरीयो देवः । हरिः स्तुरीयरूपेण मोक्षदः संप्रकीर्तितः । देवः स सर्वजी
वा नो गम्यता समुदीरितः । भावाजी वा समुद्दिष्टः भवंसेतेयतेविभोः । ईशानामपि मुक्ता
नां मीशानः सो न ना द्युत इति प्रसाहारे ॥ कार्यकारणबंधस्य तदधीनत्वतो विभुः ॥ विधा
दिरूपो भगवान् बंध इत्येते श्रुतौ ॥ कुतो बंधः परस्यास्य बंधं शस्य चिदात्मन इति च ॥
संबंधः सदुःखी संबंधयति सुखयतीति स जीवः प्रकृतिः स जीवयति स प्रकरोति तिसो
वरः ॥ सो निसः सो वरयति सो अनिसयति तिकौषारवश्रुतिः । विष्णोर्गुणोक्तिपरतामम
नित्यं सुरेश्वरा ॥ तदर्थमन्यद्वचनमतेस्तस्य विरोधयत् ॥ तन्ममाथो न हि कापि साहंत
त्तरणात्सदा ॥ सरस्वतीति संप्रोक्ता तस्माद्देवाहरेरिति महोपनिषदि ॥ नात्मानं न पराश्र
वन्न स संनापि चानृतं ॥ प्राज्ञः संवेदयेत्किं विजीवं कालतमो विना ॥ सुप्तवच्छा सुखं चा
पि विना नान्यत्प्रदर्शयेत् ॥ सर्वं तु दर्शयेन्मुक्तौ तुरीयः परमेश्वर इति प्रसये ॥ स्वर्तत्रैक
र्तृशब्दः स्यात्प्राज्ञस्यावेदनं यथा । सर्वप्रदर्शकेनैवा तुरीये सर्वदर्शनं इति प्रसये ईश

राम

४

युताद्युविधायाः स्रद्धायाः नायतोहि सा । यथाभ्यस्यतः स्वामीरह्युज्ञानं परात्मन इति च ।
अभेदमपि तद्ब्रह्म बहुरूपं विरोधतः करोति न करोतीति व्यवहार्यस्वशक्तित इति च । संवे
दयतीत्यस्मीकारेतु यंतु सर्वदृक् सदा ॥ इतस्याश्रयणं तुल्यं उभयोः प्राप्तुर्मयोरिति च
विरुद्धं इतग्रहणाकारणं तुल्यमित्यर्थः । इतं न ग्राह्येतु योर्वचः प्राप्तः कथंचन । इत
ग्रहणं बीजं तु निद्रा प्राप्तं समाश्रितेति प्रकटश्रुतिः । विपरीतज्ञानादपि विपरीतज्ञा
नानंतरं जायते । अनादिमाययो विष्णोश्चिच्छयास्यापितो यदा । तदा प्रबोधमायाति
तदा विष्णुं प्रपश्यतीति प्रकाशिकायां । तन्वा स्वस्वामिसंबंधः प्रपंचोऽस्य शरीरिणः ॥
वस्तुतोऽसौ न चैवास्ति परमस्य वशेयतः । तन्वादि कस्तथाप्येषः ह्यभिमानाददृश्यते ।
अतः सविद्यत इति द्वंगीकारो भवेद्यदि तथापि भगवद्दानात्स निवर्तेदसंशय इति
ब्रह्मतर्कः । अद्वैतमनन्यथाज्ञातं परब्रह्मादिवस्तुतत्त्वं इतं द्विधा ज्ञातमन्यथाज्ञातम

मोडु ॥ ज्ञेः परमार्थतः परमेश्वरात् तस्यैव मायामात्रं तद्विद्यानिर्मितं तदन्यथा ज्ञानं तस्मात्तद्वि
॥५॥ द्यैवमिव वर्तते परेण ब्रह्मणा यत्तद्विधानं ज्ञातमंजसा तद्वैतं परं ब्रह्म तदेव ज्ञानमन्य
था जीवेन द्वैतमुद्दिष्टमिथा ज्ञानं तदेव च परमार्थात्पराद्विष्टोर्जातमिच्छावशादनुमा
येतां ह्यसमुद्दिष्टमायामात्रं तदुद्भवं उत्तमत्वात्परात्तौ भगवानिच्छुरन्यथ इति च
अनन्यथेतन्मनोगतमद्वैतं द्वैतं वस्तु स्वरूपापेक्षया द्विधा ह्यन्यथा ज्ञातमिदमर्थः
अतो विकल्पः शरीरादिसंबन्धः केन विदुः शानादिना कारणेन कल्पितोऽप्युपदेशानि
वर्तते अयं स तां वादः ज्ञाते सति ब्रह्मणे द्वैतं अन्यथा ज्ञानं निवर्तत इति विकल्पो देह
संबन्धादिकेन चिकारणे न तु कल्पितो निवर्तते तद्गुरुनाम्पादसंज्ञयः एष एव स
तां वादो ज्ञाते ब्रह्मणि न त्वतः निवर्तते न्यथा ज्ञानं तत्र त आनंदमेव साविति च ॥२॥ अभि
रुसर्वतः अविनाशि च मध्यक्षरी ॥ अधिका एव मात्रा अंशाय स्य तदधिमात्रं ॥ अइस ॥५॥
नेनाभिधानेनाक्रियत इहकारः तत्र पूर्वोक्तो वैश्वानरः प्रथममात्रे साध्यनुनादः

अकारइत्यादिर्न निधेयं। प्राज्ञस्तैजसस्यादिरस्वेत्यादिमान्। सुप्तेरुत्थाने प्राज्ञादिभ
क्तो भवति विभुः। स्वप्नादुत्थाने तैजसात् आदिश्चास्योपाकस्य भवति। सेशरीराभिमा
ना दुःशाप्य कर्षतीक कर्षः। विद्राविषयश्चानेन क्रियत इत्यभयत्वं। समानः सर्वेषां म
ध्यस्तो भवति। मिते रेतर्गमनात्। अधिकत्वाच्च निसत्त्वा दध्यक्षरमुदाहृतः। येंशास्तस्य
तु यैर्नपि पूर्णाः प्रत्येकशो विभोः। अतो धिमात्र उद्दिष्टमात्रा अंशा उदाहृताः। श्रुतः सवि
ष्टुरेणंकारं ॐ भिमा क्रियते यतः। आद्यः स्तदंशो ह्योत्तिस्थादिषया नापयेद्यतः। जीवस्य
तु यतः प्राज्ञास्तैजसाद्वा समुत्थितः। अविभागोऽपि न गगान् आदिमायेन कीर्तितः। तस्मा
दुत्पद्यते मुक्तः स्तद्रान्यानंदलक्षणः। आमोति विषयान् सर्वान् विद्राया विषयस्य च॥
उभयोः कारणत्वेन ह्युभयस्तैजसस्मृतः। देहाभिमानो दुःखसा कर्षति स्वप्नमंडलं॥
उत्कर्षत्वं ततस्तस्य तद्दानी ज्ञाननिसत्तां। आमोति देहादुत्कर्षत्वात्मानं सर्वमोक्षितं।
मध्यं स्थलं भवने स्नेहादोषाभावाच्च सर्वशः। स्वात्मन्यतर्गमयति मानमंतर्गतिस्मृता॥

मोडु जीवमंतर्गतं कृत्वा तद्भानलयकथतः प्राज्ञो मानमपीति श्रुतद्वयेन विमुक्तिगः व्या
॥६॥ प्यो तर्गमये सर्वे दुःखाद्यंतु निष्ठापयेत् अणुनामपि जीवानो प्रकाशो व्यापको भवेत् अड
मात्रेवा हि श्रोत्रादिदेवतानां यथाक्रमं अतो तर्गमनं मुक्ते जीवेषु जगतो भवेत् इति ब्रह्मसूत्रे
मात्रा संप्रतिपत्ता नंशध्याने आदिमत्वेन विश्वस्य निघते तत् उपासकस्योपि भवती सा
दितामान्यं अमात्रेप्यगतिर्न विद्यते प्रतिदिवसविभाग एकी भावश्च विद्यते विश्वादीनां
तुरीयस्य तं न विद्यत इत्यमात्रः विश्वादीनां व्यवहारकारणत्वं विद्यते तुरीयस्य तौ विद्यत न
इत्येतो गम्यत्वमपि नास्ति साक्षां क्यं निवारयति अगतिर्न विद्यत इति आत्मानं संविश
तीति गतिरनेनात् आदिमत्वेन सामान्यमुपास्येन भवेदिति उपासकस्य संजुन
न सर्वव्यापकत्वं मान् सामान्यमात्रमप्येतत्तुल्यं मुक्तिगततः अमात्रत्वं तुरीयस्य
त्वयि भागादिनादिना जाग्रदादेरकर्तापि गम्योसौ ज्ञानिनो भवेदिति च आदिमत्वादिसा ॥६॥
मान्यं तुल्यं मोक्षोपयोग्यतः अमात्रत्वं तुरीयस्यप्यविभागादिनादिना इत्यस्य संहितायां

॥३॥ आत्मैव भूतं। अन्याभिमानं स ह्यप्यपरमात्मनैव परमात्मानं प्रविशाम्यपासकः।
अव्यवहार्यत्वादिकर्मवशात्प्रमितुं दर्शयितुं पुनरप्युक्तमव्यवहार्यत्वादिकं॥ तु
रीयं नादनामानं हरिं शास्त्रापरपदं। तमेव प्रविशेच्छ्रुतं तत्सदृशात्मना शान्ता
नंदो वशक्तिश्च तथापि नमः कवित्। विमुक्तस्यापि जीवस्य पारतंत्र्यं वनिसदा॥ चतु
रूपस्यास्य विष्णोः। मामप्रणवदस्य पि। जागृदादिप्रणयनात् स एव ब्रह्म ब्रह्मणात्॥
ॐ मित्राक्रियमाणत्वात् ओंकारः संप्रकीर्तितः। आदिमत्वादयो ह्यर्था ओमिह स्वश्रु
तौ श्रुतः। अपूर्णः कारणभावात् नानाशाभावादनंतरः। पराधीना स्थिता भावाद्नाप
रुदाहृतः। सर्वगत्वादवाह्यश्च सर्वगत्वात् शास्त्राविप्रमुन्यत इति च। परत्वमप
रत्वं च विष्णोरेकस्य वैयदा। श्रूयते न तु सामर्थ्याभेदस्तत्र कथं च नाश्रुतारस्य
पूर्वत्वात् सौर्गपर्यमुदाहृतमिति ब्रह्म तर्कः। पूर्ववतारेष्वपि मावतारेपि पूर्ण एवेति
प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म सादरार्थः॥४॥ एकोपि निविशेद्योपि चतुर्धा व्यवहारभाक्। य

मोडु संवेदेचिदानंदविष्टुं विभ्यादिरूपिणं ॥ ७ ॥ इती श्रीमदानंदतीर्थभगवत्सादवि
॥ ७ ॥ रचितमोडुकोपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ ॥ श्रीसूर्यार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीरस्तु ॥

२/१५

राम
॥ ७ ॥

स्थानगोगजवल्कलः॥ निर्मलावायुसंविन्देर्जीविनां तदगोचरः॥ अष्टादशमुख
न्यस्य पुमाकांशसर्वशः॥ मध्यमे तु गजाकांशं चतुर्बहिः परः पुमान्॥ पादौ
हस्तिको हस्ता इति सप्तांग इति॥ स्थूला भोगानिन्द्रियैस्सः शुभान्भुजेन चा
शुमान्॥ विश्वं स्थूलं समुद्रिष्टं सर्वगम्यत्वे हेतुतः॥ तत्संबन्धी नीनरो नांशाद्वै
श्वानर उदाहृतः॥ विनायकस्तु विश्वस्य ध्यानादेर्गजवल्कलां॥ तथैव तैजसध्या
नाग्निध्यानादिन्द्रिन्द्रतां॥ चतुर्ध्यानाञ्च उद्रत्वं उद्रा आपजनादनात्॥ एवं श्रु
तगणो विष्णुः चतुर्नात्मापनात्पञ्च इति महायोगे॥ जाग्रदृशिनसंस्काररूपत्वा
त्स्वन्यगंतुयत्॥ प्रविविक्तं तु तत्स्थानकारणोत्तर्ज उच्यते इति वानाहे॥ सुषुप्तं
तु तमो ज्ञेयं हरिं प्राप्य तदावृतः॥ न कामये नैव पश्ये जीवः स्वात्म तमो विना

मां.

२

कार्ल चतस्य स्थानस्य पतिप्रज्ञो हरिः स्वयं ॥ चित्तस्थो दर्शयेद्यस्मात्तैजसः स्वप्नक
धरिः ॥ न बाध्यं ज्ञापयेद्यस्मात्प्राज्ञस्तेन जनार्दनः ॥ एकी भावं व्रजेतां च तेन विश्व
श्च तैजसः ॥ एकी भूतस्त्वतः प्राज्ञो धनो जीवस्तमो रतः ॥ तन्मात्रस्य सकात्कस्य ध
नप्रज्ञः प्रदर्शनादिति प्रकाशिकायां ॥ आनन्दमयः पूर्णानन्दः चेतोमुखः ॥ ज्ञान
स्वरूपमुखः ॥ प्रज्ञानधन इति विपरीतसमासः ॥ धनप्रज्ञ इति वक्ष्यमाणत्वात् ॥
विषयभोगं विना नन्दमान्त्रभुंङ्क्ता दानन्दमुगिति विशेषः ॥ आनन्दमयश्चेतोमु
मुखः सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वादिचतुष्टयोपि समं ॥ अन्यत्रातिदेशार्थमेकत्रा
नन्दमयत्वं चेतोमुखत्वं चोक्तं ॥ स एष चतुर्गुण आत्मा ॥ सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वा
दिलक्षणाः ॥ परमात्मा चतुर्गुणः सर्वप्राणिशानी नगः ॥ विश्वश्च तैजसप्राज्ञतुर्गु

भाष्य

२

यश्चेति कथ्यते ॥ तानि नूपाणि सर्वाणि पूर्णानि दमयानि तु ॥ चित्ते मुखानि सर्वाणि
पूर्णानि ज्ञानत्वं स्वरूपतः ॥ मुखशब्दस्तु सर्वस्य देहस्याप्युपलक्षणः ॥ तथापि मुख
शब्देऽयं पूर्णत्वं सूचयेद्विभो ॥ ज्ञानस्य मुख्यवाचित्वात् मुखवाच्यपिसत्स्वत इति मा
र्कडेये ॥ पूर्णानि दस्वरूपस्य क्रीडाभोगेन चान्यथा ॥ यथादित्यस्य दीपेन न विशेषे
स्तिकश्चेनेति ब्रह्मतर्कः ॥ प्रमाणस्य प्रमाणं च बलवद्विधत्ते मुने ॥ ब्रह्मदृष्टान्ते मां
त्रात्प्रमाणं सलिले श्वनः ॥ अवैते श्लोका भवन्तीति च कानैव एथ क्थ गिति गा
नुते ॥ खञ्जचतुष्टये विष्टथक् एथक् ॥ प्रभवस्तत्त्व भावानां विष्णुरेव न संशयः ॥ इ
त्थं सतानि श्वयस्यादन्यथा त्वसतां भवेत् ॥ सर्वस्य हि प्रणेत्त्वात् प्राणो नारायणः
परः ॥ तां सरष्टिं बहुधा प्राहुः ज्ञानिनो ज्ञानिनस्तथा ॥ विष्णुर्विकृतिमायातिमहा

मां.
३

हादिस्वप्नपिणी ॥ नतद्विविधभूतिसुखसृष्टिप्रोक्ताध्यपंडितैः ॥ स्वप्नमायासत्पंचके
चिदज्ञाजनाविदुः ॥ आविकारस्यचिन्मात्रस्यैछयैवाखिलं जगत् ॥ उत्पद्यतइतिप्रा
ज्ञाः प्राहुः ॥ ब्रह्मादयो खिलाः ॥ पूर्णशक्तेकुतोमायासार्वज्ञात्स्वप्नवत्कुतः ॥ सर्वदो
षव्यतीतस्यविकानः कुतइष्यते ॥ तस्मादेवाविकानस्यविष्णोरिच्छावशादिदं ॥ यथा
र्थमेवसंभूतमितिवेदवचोखिलं ॥ केचित्कालंतएवैतां सृष्टिमाहुरकोविदाः ॥ के
चिद्ब्रह्मणश्चप्रधानादितिचोपरे ॥ विमृष्टासर्वएवैतेयतो नारायणः परः ॥ स
र्वकर्त्तासर्वशक्तिनेकएव नचापरः ॥ प्रधानकालब्रह्मेशमुख्यासर्वेपितद्वशाः ॥
तस्यापि विष्णोः सृष्टितुकेचिदाहुननैपुणाः ॥ अतएवस्यैवभोगार्थं क्रीडाार्थं तु
विपश्चितः ॥ साचक्रीडास्वभावोस्य कुतोतस्यासृष्टाविभोरितिहरिवंशेषु ॥

मां.

३

विष्णुस्तुनीयनूपेण द्वादशांतिव्यवस्थितः ॥ मुक्तानां प्राथम्येण सौ व्यवहारेन दृश्यते ॥
संम्यक्समाहितानां तु प्राप्तानां षोडशीं कदा ॥ अपरोक्ष दृशां का पितुनीयं दृश्यते ॥
दं ॥ अंतर्बहिश्च सौप्तं च समाधिज्ञानमेव च ॥ बहिर्ग्राह्यादिकं ज्ञानं न्यस्य स्वप्नं
तथैव च ॥ यदा भवति सावस्थं धुभय ज्ञानं नादिता ॥ एतत्सर्वं तुनीयेण नूपेण न
करोत्यजः ॥ सर्वज्ञानं प्रदश्वापि मुक्तस्यैव तुनीयकं ॥ इति ब्रह्मांडे ॥ अमुक्तस्य त्व
दृश्यत्वात् षोडशीं वाक्यं मते ॥ तुनीयो दृष्टिस्तुल्यो ग्रहणादेरगोचरः ॥ विना मु
क्तियतस्तेन व्यवहार्य इतीरितः ॥ जाग्रदादिप्रवृत्तिस्तु लक्षणं धनुमापकं ॥ अल
क्षणस्तद्ग्राह्यादिविंतः स्वत एव तु ॥ तत एव ह्यनिर्देश्यं चिदानंदैकलक्षणः ॥
मुक्तस्य सर्वव्यापारहेतुरेव तुनीयकः ॥ एकः प्रधान उद्दिष्टः आत्मा पूर्णत्वतः श्रुतः ॥

मां.

४

तदेवास्वस्व नृपं यदैकात्म्यं तेन कीर्तितः ॥ प्रत्ययो ज्ञानरूपत्वात्सार आनंदरूपतः ॥ प्र
पंचो विस्तृते विष्णुनाम आनंदरूपतः ॥ उत्कृष्टानंदरूपत्वाद्गुणशब्दः प्रकीर्तितः ॥ प्र
पंचदेहदेहबन्धो रव्यं तु नीयं शमयेद्यतः ॥ प्रपंचोपशमस्तेनायुक्तः स भगवान्प्रभुः ॥
निर्दुःखसुखरूपत्वाद्धिवशाद् श्रुतौ श्रुतः ॥ अन्यथा प्रत्ययो द्वैतशमयेत्तं यतो ह
रिः ॥ अद्वैतस्तेन चोद्दिष्टं तु नीयः पुनरुपोत्तम इति माहात्म्ये ॥ अपेक्ष्य वस्तु याथा
र्थं द्वैतमन्यस्व नृपता ॥ इणुगता विविधातोश्च तद्भेदो न द्वैतमुच्यते इति संकल्पे ॥
स आत्मा स विज्ञेय इति ॥ सोयं आत्मा चतुष्पादिति चतुर्धा विभक्त उच्यते ॥ उ
परं हारार्थं ॥ सोयं मात्मा ध्यक्षरमिति एतद्गारं भातु ॥ विधादिनृपो यस्वात्मा
स विज्ञेयो मुमुक्षुभिः ॥ निर्विशेषोऽपि भगवाश्चतुर्धा सिमुदीरित इति प्रत्यये ॥ सर्व

भाष्या

४

प्रा.

दुःखानां निवृत्तेः कान्तामृतस्त्वनीयो देवः हरिस्तु नीयतूपेण मोक्षदस्तं प्रकीर्तितः ॥ ५७ ॥
देवः स सर्वजीवानां गम्यत्वा त्समुदीरितः ॥ भावा जीवासमुद्दिष्टाः भवन्त्येते यतो भिन्नि-
मोः ॥ ईशाना मपि मुक्तानां ईशानः सो न नाध्वुत इति प्रत्याहारे ॥ कार्यकारणबंधस्य त-
दधीनत्वतो विभुः ॥ विश्वादिनृपो भगवान्बंध इत्युच्यते ह श्रुतौ ॥ कुतो बंधः पर-
स्यास्य बंधेनास्य चिदात्मनः ॥ संबध्यदुःखी संबध्य इति ॥ सदुःखयतीति स जी-
वः ॥ स प्रकृतिः ॥ स जीवयति ॥ स प्रकरोतीति सो वरः ॥ सो नित्यः ॥ सो वरयति ॥ सो-
नित्ययतीति कौषान्वश्रुतिः ॥ विष्णो गुणोक्तिपरताममनित्यं सुरेश्वराः ॥ तदर्थम-
न्यद्वचने मतस्तस्य विरोधियत् ॥ तन्ममार्थो न हि कापि साहं तत्स नणा सदा ॥
सरस्वतीति संप्रोक्ता तस्माद्देव्या गुणा हरेति ममोपनिषदि ॥ नास्मानं न परा

५
श्वेवनसत्यं नापि चानृतं ॥ प्राज्ञः संवेदयेत्किं विज्जीवकालतमो विना ॥ सुखवस्त्रं
सुखं चापि विना नान्यतु प्रदर्शयेत् ॥ सर्वं तु दर्शयिन्मुक्तौ तुनीयः परमेश्वर इति
प्रत्यये ॥ स्वतंत्रे कर्तृशब्दः स्यात्प्राज्ञस्यावेदनं यथा ॥ सर्वं प्रदर्शयिष्ये वस्तुनीये स
र्वदर्शनमिति ब्रह्मतर्कः ॥ निद्रायुतास्तु विश्वावः तदधीना यतो हि सा ॥ यथा भूय
युतः स्वामी न ध्यानं परास्मिन् इति च ॥ अभेदमपि तद्ब्रह्मा बहु रूपविशेषतः ॥
करोति न करोतीति ॥ तु व्यवहारार्थं स्वशक्तितः ॥ न संवेदयतीत्यस्वीकारे तुनीयं तत्सर्वं
हृदयसदा ॥ द्वैतस्याग्रहणं तु तन्मभयोः प्राज्ञतुर्ययोरिति च ॥ द्वैतग्रहणाकरणा
त्तु तन्मभिस्यर्थः ॥ द्वैतेन ग्राहयेत्तुर्यो न च प्राज्ञः कथंचन ॥ द्वैतग्रहणबीजं तु नि
द्रा प्राज्ञं समाश्रितेति प्रकटश्रुतिः ॥ विपरीतज्ञानादपि विपरीतज्ञानांतनं जायते ॥

अनादिमाययाविष्टोरिच्छयास्वपितोयदा । तथाप्रबोधमायातितदाविष्टुं प्रप
श्यतीतिप्रकाशिकायां ॥ तन्वास्वस्वामिसंबंधः प्रपंचोस्यशक्तीरिणः ॥ वस्तुतोरो
नचैवास्तिपरमस्यवशेयतः ॥ तन्वादिकस्तथाप्येषधृभिमानास्तद्वश्यते ॥ अतः
सविधतइतिहंगीकानोभवेद्यदि ॥ तथापिभगवत्ज्ञानात्सनिवर्तेदसंशयशक्ति
ब्रह्मतर्के ॥ अद्वैतमनन्यथाज्ञातंपरब्रह्मादिवस्तुतदिदद्वैतं द्विधाज्ञातमन्यथा
ज्ञातमज्ञैः परमार्थतः परमेश्वरात् ॥ तस्यैवमपामात्रं तदिच्छानिर्मितं तदन्यथा
ज्ञातं तस्मात्तदिच्छयैवनिवर्तते ॥ यरेणब्रह्मणायतद्वितस्त्वातमंजसातदद्वैतंपरं
अतदेवज्ञातमन्यथा ॥ जीवेनद्वैतमुद्दिष्टं मिथ्याज्ञानंतदेवच ॥ परमार्थात्परा
द्विष्टोऽस्तिमिच्छावशादनु ॥ मायेतीछासमुद्दिष्टामायामात्रंतदुद्भवं ॥ उत्तमत्वा

मां
६

स्यार्थोसो भगवान्विष्णुरव्ययः इति च ॥ अनन्यथैतमवगतमद्वैतं ॥ द्वैतं वस्तुतः ॥
रूपापेक्षया द्विधा ह्यन्यथा ज्ञातमित्यर्थः ॥ अतो विकल्मः शरीरादिसंबन्धः ॥ केन
चिदज्ञानाकारणेन कल्मितोऽप्युपदेशान्निवर्तते ॥ अयं सतांवादः ॥ ज्ञाते सति ब्रं
ह्मद्वैतं अन्यथा ज्ञानं निवर्तते ॥ विकल्मो देहसंबन्धादिः केन चित्कारणेन तु ॥ कल्मि
तो विनिवर्तते गुणवाक्यादसंशयः ॥ एष एव सतांवादो ज्ञाते ब्रह्मणि तत्त्वतः ॥ निव
र्तते न्यथा ज्ञानं तत आनंदमस्य साविति च ॥ अधिकं सर्वतोऽविनाशिचेयं
क्षरं ॥ अधिका एव मात्रा अंशाय स्य तदधिमात्रं ॥ अद्वयेनाभिधानेन क्रियत इत्य
कारः ॥ तत्र पूर्वोक्तो वैश्वा नरः प्रथमा मात्रेयाधनुवादः ॥ अकार इत्यादिकं विधेयं
प्राज्ञसैजसश्चादिरस्येत्यादिमान् ॥ सुप्तेऽनुष्ठाने प्राज्ञाद्विभक्तो भवति विश्वः ॥ स्वप्न

६

मादुथानेतैजसात् ॥ आदिश्वास्योपासकस्य भवति ॥ शरीराभिमानादुत्थाप्य कर्षतीत्युक्-
तः ॥ निद्राविषयानुभवश्चानेन क्रियत इत्युभयत्वं ॥ समानः सर्वेषां मध्यस्थो भवति ॥ मि-
तरंतर्गमनात् ॥ अधिकत्वाच्च नित्यत्वादध्यक्षरमुदाहृतः ॥ अंशास्तस्य तु सर्वे विपूणाः प्र-
त्येकत्रो विभोः ॥ अतो धिमात्र उद्दिष्टो मात्रा अंशाः उदाहृताः ॥ श्रुतः स विष्णुर्नो कारे ओमि-
त्या क्रियते यतः ॥ आधस्तर्दशो धोप्तिरस्या द्विषयाना पयेधतः ॥ जीवस्य तु यथा प्राज्ञा-
स्तैजसाद्वासमुत्थितः ॥ अविभागो विभगेवानादिमस्तेन कीर्तितः ॥ तस्मादुत्पद्य-
ते मुक्तः तस्मान्न्यानंदलक्षणाः ॥ ७ ॥ आप्नोति विषयान्सर्वान् निद्राया विषयस्य च ॥ उभ-
योः कारणत्वेन ह्युभयस्तैजसः स्मृतः ॥ देहाभिमानादुत्थ्य कर्षति स्वप्नमंडले ॥ उक्ते-
र्षत्वं ततस्तस्य तस्मान्नीजान्नित्यतां ॥ आप्नोति देहादुत्कृष्टं सूक्ष्मात्मानं सर्वमोक्षणं ॥
मध्यस्थो भवति तस्माद्दोषाभावाच्च सर्वज्ञः ॥ स्यात्स्मन्यंतर्गमयति मानमंतर्गतिस्तीक्ष्णः ॥

मां.

६

जीवमंतर्गतं क्त्वा तत्त्वानलं यदुच्यते ॥ प्राज्ञो मानमपीति श्रुतं ह्येवं विमुक्तिगः ॥ व्या
ख्यातं तर्गमयेत्सर्वं दुःखाद्यं तु विलापयेत् ॥ अणूनामपि जीवानां प्रकारो व्यापको भवेत् ॥
अं उमान्नेव हि श्वापि देवतानां यथाक्रमे ॥ अतो तमनं मुक्तौ जीषवेषु जगतो भवेदिति ब्र
ह्मतर्के ॥ मानासंप्रतियत्तावशादध्याने आदिमत्त्वं विश्वस्य विश्वस्य धत्ते तदुपादकस्यापि
भवतीत्यादिसाम्यं ॥ अमान्नप्यगतिर्न विधत्ते ॥ प्रतिदिवसं विभाग एकी भावश्च विधा
तविश्वादीनां ॥ तुरीयस्य तन्न विधत्त इत्यमानः ॥ विश्वादीनां व्यवहानकानप्यत्वं वि
धत्ते ॥ तुरीयस्य तन्न विधत्त इत्यतो गम्यत्वमपि नास्तीत्याशंकां निवर्तयति ॥ अगति
र्न विधत्त इति ॥ आत्मानं संविशतीति गतिवचनात् ॥ आदिमत्त्वेन सामान्यं उपास्ये
न भवेदिति ॥ उपासकस्य संज्ञानन्सर्वबंधो भवेत्युमान् ॥ सामान्यत्रयमध्ये तत्तुल्य
मुक्तिगतत्वं तः ॥ अमान्नत्वं तुरीयस्य त्वविभागाद्दिनेदिने ॥ जाग्रदादेव कर्तापि गम्ये

भा.

७

सौज्ञानिनां भवेदिति च ॥ आदिमात्वादिसामान्यतुल्यं मोक्षोपभोग्यतः ॥ अमात्रं त्वं तु
रीयस्य त्वविभागाद्विनेदिन इत्यात्मसंहितायां ॥ आत्मैव भूतान्याभिमानं यत्कापरमात्म
वपरमात्मानप्रविशकः ॥ पासकः ॥ अव्यवहार्यमिति साम्यमिति दर्शयितुं पुनरप्युक्तं
मव्यवहार्यत्वादिकं ॥ तुनीयं नादनामानं हरिं ॥ खं ॥ ज्ञात्वा परंपदं ॥ तमेव प्रविशेद्भु
धरूपी तत्सदृशादिममान् ॥ ज्ञानानंदो च त्रिंशत्तथा च न समाक्वचित् ॥ विमुक्तस्य हि
पारतंत्र्यं च नित्यदा ॥ चतुर्दशस्यास्य विष्णोर्न नाम प्रणव इत्यपि ॥ जाग्रदादिप्रणयना
स एव ब्रह्म ब्रह्मणात् ॥ ओं मित्या क्रियमाणत्वादेकानः संप्रकीर्तितः ॥ आदिमत्वादयो
धर्था ओमित्यस्य श्रुतौ श्रुता ॥ अपूर्वः कारणाभान्नाशाभावादन्तरः ॥ पराधीनस्थि
यभावादन्तर उदाहृतः ॥ सर्वगत्वादप्यबाधश्च तं ज्ञात्वा विप्रमुच्यत इति च ॥ परत्वं
मपरत्वं च विष्णोर्नैकस्य वैयदा ॥ श्रूयते न तु सामर्थ्यं नैदस्तत्र कथंचन ॥ अवतार

मांडूक

आख्यं

स्य पूर्वत्वात्पूर्वापर्यमुदाहृतमिति ब्रह्मतर्कः ॥ पूर्ववितारे पश्चिमावतारेऽपि पूर्ण एवेति ॥ प्र
णवो ह्यपरं ब्रह्मेत्यादेवार्थः ॥ ॐ एकोऽपि निर्विशेषोऽपि चतुर्थो व्यवहारभाक् ॥ यस्तं वंदे
चिदानंदं विष्णुं विश्वादिनूपिणं ॥ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यवि
रचितं मांडूकोपनिषद्भाष्यं समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ श्रीहयग्रीवाय नमः ॥

1027 (B)
2
1028 (A)

21 (A) ✓
14